

FORRADALOM A CENTRUMBAN — FELKELÉS A PERIFÉRIÁN?

— a korai polgári forradalmak kora: 1450—1650 —

Az egyetemes történetírásban a forradalmak és népi-társadalmi mozgalmak kutatása mindig jelentős helyet foglalt el, s az újkor kutatása sem kivétel ezalól. A XVI—XVII. század tömegmozgalmairól nem kevés munka jelent meg, mindazonáltal, egyelőre elsősorban esettanulmányokban bővelkedünk. Kevés az olyan feldolgozás, mely a népi mozgalmak, társadalmi „kitörések” és „robbanások” összehasonlító elemzésére vállalkozna, vagy egyfajta szinkron látásmód jegyében egyszerre próbálná megragadni egy-egy kor ilyen mozgásait, általánosítható tanulságokat levonva ezekből.

Az ilyen jellegű korábbi kísérletek közül elsősorban *Merrimer* érdemel említést, aki már az 1930-as években „a hat egyidejű forradalom” koncepciója jegyében tárgyalta az 1640—50 közötti európai eseményeket.¹ Hatalmas szintézis-kísérletet jelent *Sorokin* szinte elfeledett munkája is², aki négykötetes vállalkozásban, kvantitatív módszereket alkalmazva igyekezett a különböző társadalmi mozgalmak történelmi trendjét megrajzolni az V—XX. század között. Nehézkés és rendkívül vitatható „pontrendszere” miatt megrajzolt görbéit az olvasó meglehetősen szkepszissel szemléli, s ugyancsak kételyt támaszt vele szemben az is, hogy Közép- és Kelet-Európa régiójának csak néhány mozaikját tartotta méltónak figyelmére.

S bár a „korai polgári forradalom” fogalma elsősorban az NDK történészeinek Engelsre hivatkozó munkái nyomán általánosan elfogadottá vált, erre vonatkozó alapos összehasonlító kutatások nem születtek, legfeljebb e kategória kitégítése történt meg, elsősorban a spanyol történetírás révén, amely a *comuneros*-mozgalomnak és a *germanias*nak adott ilyen megítélést.³

◊ Szkazkin vitatható gondolatmenete az európai parasztmozgalmakról,⁴ vagy Mousnier hasonló témájú műve⁵ valójában nem a komparatiztika eszközeit alkalmazta. Az ilyen általános aspektust ígérő, vonzó című munkák is csupán esettanulmányok gyűjteményei.⁶

A XVI—XVIII. század társadalmi mozgalmait az elmúlt évtizedben leginkább Pérez Zagorin törekedett a legtöbb figyelemmel és összehasonlító módszerrel vizsgálni. Két kötetes munkája, mely az angol eredetiben még a „*Felkelők és vezetők, 1500—1600*” címet viselte, a spanyol nyelvű kiadásban már tágabb horizontú főcímet kapott: „*Lázadások és forradalmak az újkorban*”. Pérez Zagorin egységes szempontrendszer alapján alakítja ki a társadalmi mozgalmak tipológiáját, a *puccs vagy konspiráció, városi felkelés, agrárfelkelés, regionális vagy szeparatista felkelés*, valamint „*egész országra kiterjedő polgárháború*” kategóriáival. Maguk a forradalmak és a kor általános jellemzése nála sem történik meg.

(Imponáló ismereteit látva csak sajnálható, hogy csupán Európa nyugati és „közép-nyugati” részét vállalta elemzése tárgyául.)

A Pérez Zagorin által használt kronológiai határok mindenesetre figyelmet ér-

demelnek (1500—1660), mert úgy tűnik, hogy a világgazdaság kialakulásának első korszakát választotta vizsgálódása egységes keretűl — bárha e korszaknak inkább a *végét*, semmint az elejét határozta meg pontosan.

A szovjet történeírásban, mely hagyományosan sokat foglalkozott az európai népi mozgalmak történetével, elsősorban M. Barg az, aki összehasonlító igényvel vizsgálta e témakört.⁸ Vitatható és kutatási eredményeit erősen gyengítő aspektust választott azonban: az összehasonlítás időhatárait igen szélesen kezelte, amikor a XVI—XIX. század közötti időszakot választotta, nem vetve számot azzal, hogy alapvetően *eltérő* általános történelmi periódusokról van szó a „feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet” túl általános fogalma esetében.

A korai polgári forradalmak komparatív elemzésének szándéka legtudatosabban a W. Markov munkáihoz kötődő lipcei *Manfréd Kossokot* jellemezte az elmúlt évtizedben,⁹ aki a forradalmak összehasonlító elemzésére nemzetközi kutatásokat kezdeményezett; eredményeiket sorozatban publikálták. Kossok az *eredeti felhalmozás* európai hullámára „ülteti” a korai polgári forradalmakat, *alapvetően XVI. századi jelenségként* kezelve ezeket: a spanyol comuneros mozgalmat, Svájc és Tirol esetét, a német parasztháborút és a németalföldi szabadságharcot értelmezve ezzel a kategóriarendszerrel. Az azonban nem teljesen világos, hogy milyen kritériumok miatt tartja az angol forradalmat — típusát tekintve — másnak. E forradalmak tartalmi jegyeiről azonban a legfigyelemreméltóbbat ő mondta el mindeddig. Barggal egyetemben Kossoknak is gyengéje, hogy e forradalmakat egy egyéb, népi-társadalmi mozgalmak „nélküli” Európában vizsgálja.

Nem hozott e tekintetben semmilyen új eredményt a Madridban 1990 nyarán rendezett történeisz világkongresszus sem, amely pedig egyik nagy témájával a „Forradalom és reform” problémáit választotta. A lehangolóan fantáziátlan és koncepciótlan előkészítés miatt (is) egymással nem találkozó előadások mozaikjaira hullott szét e szekció, nem gazdagítva sem szemléleti, sem ismeretbeli újdonságokkal a történettudományt e témában.¹⁰

* * *

Magunk már néhány esztendő óta foglalkozunk azzal a gondolattal, hogy milyen új megközelítéssel lehetne e problémakörben új ismereteket, új összefüggéseket feltárni. Szemléleti alapként Pach Zsigmond Pál, Zimányi Vera és Wallerstein munkái szolgáltak,¹¹ nevezetesen az a kikristályosodott és szélesen elfogadott gondolatmenet, mely az 1450—1650 közötti periódust a *modern világgazdaság kialakulása első korszakának* tartja, ahol modern, munkamegosztáson alapuló kapcsolatrendszer Kelet- és Nyugat-Európa között alakult ki. Kézenfekvőnek látszik azt feltételezni, hogy a „hosszú XVI. század” a társadalmi és népi mozgalmak szempontjából is *önálló periódus*, amelyet érdemes elválasztani a „polgári forradalmak korától”, s egy sajátos, „a korai polgári forradalmak kora” periódusként szemlélni, ahol a „korai” jelző elsősorban nem kronológikus, hanem minőségi-tartalmi jellemzőket jelent.

E kutatásaink kezdeti eredményeit 1986-ban tettük közzé,¹² ám folytattuk — folytatjuk a vizsgálódást, arra keresve választ: milyen kapcsolat — összefüggés van e korszak európai társadalmi mozgalmi között, milyen földrajzi-regionális és kronológikus sajátosságokat mutatnak önálló tartalmi jegyeiken túl. (E munka során per sze Európa határain kívülre is érdemes majd kipillantani, mert valójában egy, az egész glóbusra kiterjedő vizsgálat tárhatja fel a népi mozgalmak lüktetésének sajátos ritmusát az általunk vizsgált korszakban: az a gyanúnk, hogy meglepő időbeli azonososságokat fogunk tapasztalni.)

Egyelőre azonban a társadalmi és népi mozgalmak *európai pulzálásának* kérdései érdekelnek bennünket az 1450—1650 közötti periódusban.

Egy sajátos „légifelvétel”-sorozatot igyekeztünk elkészíteni az 1450—1650 közötti Európa népi, társadalmi mozgalmairól. Olyan „felvételt”, mely hasonlít azokhoz a képekhez, melyeket az óceánok áramlatairól, azok mozgásáról készítenek nagy magasságból: e módszer alkalmas a különböző áramlatok, mozgások és kapcsolódásaik ábrázolására, megértésére.

Az egyes társadalmi mozgalmakat egy XV—XVII. századi tér-idő koordinátában helyeztük el, (felkeléseket, forradalmakat, lázadásokat, konspirációkat stb.), csaknem kétszáz ismert európai esetet szemlélve e jelzett periódusban, ahol Európát nem országok, hanem *nagy régiók* szerint vizsgáltuk.

Az első tapasztalatunk az, hogy Európában e korszakban a társadalmi robbanások sajátos *sűrűsödési fázisait* figyelhetjük meg: az *első ciklust* a XV. század második harmadában, a *második ciklust* a XVI. század első harmadában, a *harmadik ciklust* az 1560—1609 közötti esztendőkbén, a *negyedik ciklust* pedig az 1630—1650 közötti években.

Ha Európa térképén elhelyezzük a népi mozgalmak e négy fázisát, azt látjuk, hogy az első ciklusban az északi Európa — Finnországtól Galiciáig — az *epicentrum*. Ezek közül legismeretlenebb a Hispánia észak-nyugati zónájában, Galiciában kibombant „guerra de irmandiña”, melynek korábban és később sem tapasztalt intenzitású harcai a mezőgazdasági export ügyeit és a városok szövetségét állítják reflektorfénybe. Minderről persze az európai historiográfia szinte nem is tud, lévén, hogy a Kasztília—elfogultságú spanyol történetírás is „elfeledkezett” e térség paraszti háborúiról, ahol — ha nem tévedünk — elsősorban a bortermelés és export kérdései, valamint az „intermediario” hidalgo-nemesség pressziója váltotta ki az évtizedes nagy népi háborút.

A gallego paraszti áruterelés a XV. század elejétől — a galíciai kikötők támogatásával — ugyanis igyekezett bekapcsolódni Nyugat-Európa (Anglia, Flandria, Észak-Franciaország) élelmiszerellátásába, amit e különleges spanyol-galíciai rendszer, a „közvetítő” hatalommal rendelkező nagyszámú hidalgo-nemesség nyomasztó súlya bénított meg. Ha az 1467—69 között lerombolt 130 vár környezetét vizsgáljuk, kiténik ugyanis: a háború központja a gallego borvidék volt.¹³

A „testvériségben” lévő falvak és városok veresége, mely a kasztíliai korona beavatkozása révén következett be, e régiót aztán tartósan kikapcsolta az európai munkamegosztásból, összeroppantva egy lehetséges „spanyol Hanza” alternatíváját is.

A második sűrűsödési fázisban Közép-Európa tűnik epicentrumnak, mely nyugtalanság először a Mediterráneum felé (Itália, Spanyolország), majd Nyugat- és Kelet-Európa felé *hullámszik szét* egy harmadik és negyedik „sűrűsödési fázist” létrehozva Közép-Kelet- és Kelet-Európában.

Az érdekes ugyanakkor, hogy a skandináv-balti régió mozgalmi e „hosszú XVI. században” egyenletes és folyamatos „rezgést” mutatnak. Fontos tapasztalat e *pulzálás* vizsgálatánál, hogy a *sűrűsödési fázisokat* elsősorban *Középkelet- és Kelet-Európa mozgalmi, döntően parasztmozgalmak határozzák meg*, miközben e nagyfeszültségű fázisokban robbantak ki Európa korai polgári forradalmi — illetve forradalmi kísérletei — is: a *második ciklusban* a spanyol comuneros mozgalom és a német parasztháború; a *harmadik ciklusban* a németalföldi forradalom és szabadságharc; a *negyedikben* pedig az angol polgári forradalom. Miközben e *két alapszólamot* — Közép- és Kelet-Európában parasztfelkelések, nyugaton forradalmak — *kísérő szólamként* követik a Mediterráneum régiójának városi mozgalmi és rendi-nemesi küzdelmei.

S tulajdonképpen itt kapcsolódhatunk vissza a Wallerstein felvetette problémához, mely egységes korszakként és glóbus-meghatározottságban szemléli a „hosszú XVI. századot”. Ezt számbavéve azt mondhatjuk, hogy e korszakot az Európán belüli társadalmi mozgalmak felől is leírhatjuk és ábrázolhatjuk, amennyiben e mozgalmak és a népi nyugtalanság az Európán belüli kelet-nyugati regionális munkamegosztás kialakulásával, a gazdasági-társadalmi átalakulással, az Atlantikum és a Mediterráneum közötti kereskedelmi súlypontcserével voltak kapcsolatosak.

E tekintetben az is jellemző és figyelmet érdemel, hogy mindkét legkorábbi polgári forradalom-kísérlet, a német és a spanyol a régi európai kereskedelmi rendszerhez, a Mediterráneumhoz kötődő területen (Dél-, Délnyugat-Németország, Hispánia) robbant ki, s az is, hogy vereséget szenvedett, mert a válság feloldása nem táplálkozhatott a dinamikus atlanti felemelkedés energiáiból, mint a holland és az angol esetben.

Ha e „sűrűsödési” ciklusokra tekintünk, úgy a közép- és kelet-európai parasztmozgalmak részletesebb elemzést igényelnek — az összeurópai folyamatokkal való összefüggéseikben, lévén ezek azon sűrűsödési fázisoknak a determináns komponensei, amelyekben a korai polgári forradalmak is zajlanak.

Közben persze fel kell tennünk a kérdést: miért és honnan a felkeléseknek, „robbanásoknak” e ritmusa, s miért Közép- és Kelet-Európa válik fokozatosan epicentrummá e korszakban? Melyek az egyes, sűrűsödési fázisokban kirobbant mozgalmak eltérő és azonos vonásai?

Kétségtől, a „pulzálás” ritmusa Közép- és Kelet-Európa esetében a nyugati élelmiszerszükségletekből fakadó kihívásban eredeződik, mely *mind a paraszti, mind a földesúri* árutermeletési kedvet fellendítette, s az agrárfejlődés eltérő útjait, mint alternatívát vetette fel. E régió történelmi sajátosságai miatt, — amelyben a városfejlődés nyugatihoz képest alacsonyabb fokát látjuk kiemelendőnek — a paraszti ambíciók nagy hátrányokkal vehettek részt e küzdelemben: a földesúri árutermeletés viszont a presszió új formáit is jelentette. Ebben az erőterben fogantak a paraszti felkelések, s kelet felé történő hullámvásuk az európai árutermeletés kiszélesedésének ritmusára is utalhat.

Az európai történelemnek ezek a fejezetei meglehetősen ismertek: a levert parasztfelkelések a paraszti árutermeletés bukását is jelentették, egy kivétellel. A német parasztháborúra gondolunk, mely vereségében is eredményes volt: a *felkelés zónáiban* nem győzött a *Zweite Leibeigenschaft*, úgy vélem, elsősorban a *városi Hinterland* ereje miatt. És azt is érdemes számba venni, hogy az Engels óta emlegetett „Elbától keletre” nem vett részt a parasztháborúban, s mégis itt gyökereződtek meg a paraszti munka kényszerformái.

A német parasztháború azonban másra is figyelmeztet: a parasztság a nyílt fegyveres felkelést csak *egyéb motívumok* (etnikai, vallási sérelmek) által inspiráltan és a szövetségesek reményében vállalta. Ahol e szövetség (városok, alsópapság, kisnemesesség) és az *ideológiai* motívumok (etnikai, vallási) nincsenek jelen, ott a nagy és fokozódó presszió ellenére sem fogott fegyvert a parasztság. Jó példa erre a XVI. század elején a lengyel parasztság, mely ekkor még, a fokozódó nyomás ellenére sem vett részt a középkélet-európai felkelésekben.

A negyedik „epicentrum”, 1630—1650 kelet-európai parasztmozgalmi már az előzőektől eltérő helyzetet tükröznek. Az „árforradalom” kifulladására után, amikor a kelet-európai némeség korábbi kényelmes helyzete a magas élelmiszerárak miatt megszűnt, a nemesi-földesúri magatartás a presszió fokozásával igyekezett kedvező feltételeket kialakítani az export fenntartására. De a felkelésekben, mint ezt a lengyel mozgalmak és a Hmelnyickij-háború is jelzi, vallási, etnikai-nemzeti és egyéb (nemesi, kozák) faktorok-sérelmek is munkáltak.¹⁴

Legvilágosabban persze ez az utolsó sűrűsödési fázis mutatja legnyilvánvalóbban ezen összeurópai jelenségek sajátosságait — az egész korszakra (1450—1650) vonatkozóan, ha túllépünk a „hat egyidejű forradalom” figyelmet zavaró szűk formuláján, s *Európa egészére* tekintünk.

Hipotetikus konklúzióinkat e tanulságok alapján úgy fogalmazhatjuk meg tehát, hogy az összeurópai gazdasági-társadalmi átalakulásra Európa régiói *egyszerre, de eltérő módon* reagáltak.

A *centrumban* („fennsík”) forradalmak, a félperiférián városi felkelések és rendi mozgalmak, a perifériákon („peremvidék”) pedig parasztlázadások jelentették az alapvető reagálást. Ebben az összefüggésben tehát a korai polgári forradalmak egy összeurópai vajúdas végső eredményeinek tekinthetők, melyeknek gyökerei Európa keleti tájainak talajából is táplálkoztak. A (levett) parasztfelkelések tehát Közép- és Kelet-Európa hozzájárulását jelentették a nyugati új fellendüléshez.

* * *

Amikor persze a nagy magasságból készített „légifelvételek”-hez hasonlóan szemléljük a XV—XVII. század mozgalmait, tudatában kell lennünk annak is, hogy e módszer kevésbé alkalmas a minőségi vonatkozások és a finom részletek vizsgálására. „Közelképek” készítése ezért (is) nélkülözhetetlen.

Témánk szempontjából egy problémakör vizsgálata érdemel megkülönböztetett figyelmet: maga a „korai polgári forradalom” kategóriája.

A „hosszú XVI. század” népi mozgalmainak dinamikus „térképét” készítve ugyanis nem kerülhető ki a „korai polgári” forradalmak fogalmának értelmezése.¹⁵ Ha ezeket elkülönítjük a „polgári forradalmak”-tól, sajátos jegyeiket is meg kell találnunk. Az első kézenfekvő megállapítás, hogy a „kereskedelmi kapitalizmus” korának jelenségéről van szó, ahol az egyik főszereplő, amely e mozgalmak jellegét meghatározza, a modern kereskedőtőke és tőkés. Másik „korai” vonás is kézenfekvő és feltűnő: e forradalmi mozgalmak ideológiája *vallásos* bázisú, elsősorban a reformáció eszméitől meghatározott, ellentétben a „polgári” forradalmak *világi* jellegű eszmerendszerével. Ez persze azt is jelenti, hogy a „polgári forradalmak korát” (Hobsbawm) az ipari forradalom bázisán kell elhelyeznünk.

E korai forradalmak fogalmi meghatározását az *input* és *output* szempontjából is vizsgálhatjuk. Az *output*, tehát a *kimenet* felől feltűnő a *kompromisszumos* végeredmény, mely a korábbi uralkodóosztályokkal való egyezségekre, illetve egy „megosztott” hegemonia jelenlétére figyelmeztet e forradalmakban, valamint a *nemesség* új-érdekű csoportjainak aktivitására. Nyilvánvaló persze, hogy a két vereséggel végződő (német, spanyol) kísérletnél a kimenet más értelmezését kell keresnünk: ezek „*korai polgári*” forradalmi kísérletként való minősítése nem eredményeik, hanem résztvevőik, *célrendszerük* és a győzelem esetén várható *perspektíva* felől értelmezhető első-sorban (szabad paraszti fejlődés, szabad belső piac, a tőkés jellegű ipari törekvések kibontakozása, demokratikus kormányzás stb.).

Az *input* felől vizsgálva e kérdést, egyértelmű — mint más forradalmak esetében is látható —, hogy ezek eltérő tartalmú, törekvésű (paraszti, városi, rendi, arisztokrata, előproletár, plebejus) mozgalmak *összefonódásaként* jelennek meg, ahol a modern világgazdaság által meghatározott érdekek végső eredőjeként tér új pályára — ez esetben — Anglia és Hollandia fejlődése: a forradalom „politikai” fázisa után (a hatalom megragadása) még igen hosszú ideig napirenden tartva a társadalom (forradalmi) átalakításának feladatát.

A „miért éppen Hollandia és Anglia” típusú felvetés persze az *angol és holland*

feudalizmus jellegére tett kérdés is, amely a Makkai László által megfogalmazott koncepciót az „eredeti jellegzetességekről” más értelmezésben is használhatóvá teszi: a kontinentálisnál *lazább* szövetségű angol és holland feudalizmusban ugyanis olyan „eredeti jellegzetességekkel” is találkozhatunk, melyek nem hátráltatták, hanem könnyítették vagy gyorsították az átállást egy új fejlődési pályára.

A németalföldi és az angol forradalom meglehetősen ismertek, a spanyol és a német esetek azonban kevésbé. Ezek kapcsán viszont a „miért nem győztek?” kérdése is indokolt azon túl, hogy feltehető az is: mennyiben tekinthetők ez utóbbiak egyáltalán korai polgári forradalmaknak!?

Kétségtől mentesen, mindkét eset forradalomként való minősítésében erős a marxi—engelsi ihletés. Marx a kommuneros-mozgalom kapcsán beszélt Spanyolország „egyetlen komoly forradalmáról”, Engels pedig az 1524/25-ös német eseményeket a burzsoázia „egyes-számú forradalmának” nevezte. Ezzel együtt is mindkét esetben igen kevés olyan munka született, mely e kérdéskör kutatását vállalta volna. S. Hoyer, aki a német évfordulós események után készített mérleget¹⁶ a német parasztháború kutatásáról, meglepően sok fehér foltot kellett, hogy megemlítsen, s maga arra az álláspontra jut, hogy bár „az utóbbi időben egyértelművé vált, hogy a korai német polgári forradalmak csúcspontja a német parasztháború volt”, „e teóriákat pontosabbá kell tenni abban a kérdésben, hogy a német parasztháború korai polgári forradalom volt”-e?

Hoyer megjegyzése arra utal, hogy az NDK-s értelmezés egy hosszú korai forradalmi szakaszt ábrázolt, melynek csupán végső szakasza volt a parasztháború. Az elmúlt periódusban a német parasztháború kapcsán közkedvelté váló nyugat-európai formula a „közember forradalmáról” igen provokatív jellegű volt, mert rávilágított arra, milyen keveset is tudunk a parasztháború résztvevőiről. Hoyer nem tartja indokoltnak, hogy a hangsúly a nemesfémbányászat munkásaira („elő-proletariátus”) került azon az alapon, hogy a korakapitalista termelés itt volt a legjellemzőbb. A helytörténeti kutatásoktól lehetne várni ezügyben *megbízható* információkat, szögezi le. Meglepő azon megállapítása is, mely szerint „a parasztok helyzetét a parasztháború előtt kb. két generáción keresztül senki sem kutatta...” Az uzsora, a bérmunka, a tőkebefektetés problémái az agrárszektorban ugyancsak teljesen ismeretlen kérdések, figyelmeztet; nem tudunk *érdem*t sem a polgárságról, sem a város-falu kapcsolatáról, sem a feudális urakról. Legtöbb vizsgálat még a háború programjairól készült, állapítja meg, s ebből lehet érdemi következtetéseket levonni. Azaz, Hoyer maga is a korai polgári forradalom-értékelést fogadja el, de világosan jelzi számunkra: az általánosító konklúziók mögül egyelőre igen-igen hiányzik a konkrét tényanyag!

A spanyol esetben gazdag kutatási anyag adhat alapot általánosító következtetésekre, melyeket M. Kossok—J. Perez közös munkájukban¹⁷ meg is tettek, jelezve azt is, hogy a comuneros-mozgalom, melynek forradalomként való megítélése 1930-tól (Azaña) jelen van a spanyol történetírásban, elsősorban J. A. Maravall¹⁸ révén, aki a „koraérett forradalom”, „Spanyolország első és talán Európában is az első modern jegyekkel bíró forradalom” minősítést használta. E felfogást Joseph Pérez hatalmas monográfiája gazdag anyaggal támasztotta alá, s kitágította a vizsgálatot a Valenciában egyidőben lezajló *germanias* (kereskedők és kézművesek szövetsége) ügyeire is.

Ez az interpretáció a XV. század végétől kibontakozó jelentős kasztíliai korakapitalista dinamizmusra alapozza megítélését, s ezt a képet a gazdaságtörténeti irodalom sokoldalúan alátámasztotta.¹⁹ A textiltermelés, a hajóépítés, a bányászat, a kereskedelmi ügyletek, a gyapjúkivitel e kérdéskör fő csomópontjai, a kasztíliai és álta-

lában a spanyolországi „függés”-re való utalással együtt, amely egyszerre volt gazdasági (itáliai, délnémet kereskedőtöke) és politikai (V. Károly és a flandriai valamint a német befolyás), és amely az induló árforradalommal és a Mediterráneum kezdődő kínjaival együtt a dinamikus kasztíliai szektorokat, az ún. „középrétegeket” (Pérez) hozta válságos helyzetbe, nemcsak a városi tőkés, de a nemesi és az árutermelő paraszti rétegeket is. A lényegét „a normális tőkefelhalmozási folyamat teljes szétrombolása” jelenti Kossok—Pérez szerint. A felkelés központi városai ezt jelzik: Toledo és Medina del Campo kereskedőtökései, Segovia textilesei, León állattenyésztői, Salamanca élelmiszertermelésben érdekelt tőkés polgárai és nemesurai álltak a felkelés élére. E konfliktusban felsejlett a hazai textiltermelés és a Korona által támogatott gyapjúexport (Flandria) érdekellentéte is (Mesta és Burgos kereskedői).

Feltűnő azonban, hogy a kasztíliai városok szövetsége mennyire nem keresett szövetséget falun, a parasztságban, s az is feltűnő, hogy ahol és amikor ez megtörtént, erős paraszti támogatást kaptak a városok. Valenciában pedig a morisco-probléma az akadálya a falu iránti figyelemnek. A városok ezért nem szereztek erős tömegbázist vidéken.

Felvetik a szerzők a reformáció kérdését is, jelesül azt a tényt, hogy Spanyolországban nem hódított a lutheri reformáció. Azt javasolják azonban, hogy az egyházi reformok mozgalmának ügyét érdemes szélesebben értelmezni Luthernél, mert ebben az esetben Hispániában igen erős erasmista mozgalom is helyet kaphat e fogalomban, melynek jelentős hatása az alsópapság aktív részvételével együtt a comuneros-mozgalomban jól kimutatható.²⁰

A politikai konfliktusok másik csomópontján a felső arisztokrácia által támogatott idegen uralkodó, V. Károly és kamarillája, az idegen célokra kivetett hatalmas adók stb. egy *nemzeti jellegű* („protonacionalista”) szférában fogalmazták meg a felkelők kritikáját és céljait, az uralkodó demokratikus korlátozását tervezve. Az egyébként sokféle érdeket magában foglaló széles mozgalom kétségkívül egy korai polgári forradalom-jellegű küzdelem vonásait öltötte, sokszor a középkori szabadságok követeléseibe burkolva igen modern érdekeket, a merkantilizmus és protekcionizmus gazdasági filozófiáját jelenítve meg az „abortuszként” jellemzett, idő előtt kirobbant mozgalomban.

* * *

Kétségkívül, a korai polgári forradalmak kérdései több és további figyelmet igényelnek: egyebek mellett Svájc és Tirol NDK-történészei által is csak emlegetett eseteivel együtt. Tanulmányunkban, erősen hipotetikus jelleggel olyan megközelítés lehetőségét vetettük fel, amely a társadalmi „robbanások”, „kiszülések” együttes elemzésével („pulzálás”) kívánja vizsgálni az Európa és glóbuszunk története szempontjából nagy fontosságú korszakot, egyidejű és „légifelvétel”-jellegű vizsgálódással értelmezni mindazt, ami kontinensünkön e periódusban történt. Ehhez ösztönzést — a kutatások folytatásához is — éppen a hiány érzetével, a madridi történész világkongresszus: adott.

JEGYZETEK

- ¹ R. Merriman: *Six Contemporary Revolutions*. Oxford, 1938.
- ² P. A. Sorokin: *Social and Cultural Dynamics*, I—IV. kötet, New York, 1940—1944. Sorokin a második kötetben tárgyalja a társadalmi mozgalmakat.
- ³ Joseph Pérez: *La revolución de las Comunidades de Castilla (1520—1521)*. Madrid, 1978.
- ⁴ Sz. D. Szkazkin: *A parasztság a középkori Nyugat-Európában*. Budapest, 1979.
- ⁵ Roland Mousnier: *Peasant uprising in Seventeenth Century. France, Russia and China*. New York—Toronto, 1972.
- ⁶ Vö: például Elliot—Mousnier—Raef: *Revoluciones y rebeliones de Europa moderna*. Madrid, 1986; Richard van Dülmen: *Los inicios de la Europa Moderna. 1550—1648*. Madrid, 1984.
- ⁷ Perez Zagorin: *Revueltas y revoluciones en la edad moderna*, I—II. kötet. Madrid, 1986. Lásd egy korábbi tanulmányát: *Prolegomena to the Comparative History of Revolutions in Early Modern Europa. Comparative Studies in Society and History*, 1976, 2. szám.
- ⁸ M. A. Barg: *Stravlitel'no — istoritseskoe izutsenie burzuaznih revolucii, XVI—XVIII. Voprosi Istorii*, Moszkva, 1975. 9. szám. Lásd még M. A. Barg—E. Chernyak: *Revolutions of the European Pattern in the Process of Transition from Feudalism to Capitalism (16th—19th centuries) in: Revolutions and Reforms in Revolutions and Reforms in World History*, Moszkva, 1990, 54—91. old.
- ⁹ Nagy összefoglalás, melyet további kutatások követtek: *Walter Markov: Weltgeschichte im Revolutionsquadrat*. Berlin, 1982, melyhez Kossok irt bevezető tanulmányt. Lásd még M. Kossok—W. Markov: *Zur Methodologie der vergleichenden Revolutionsgeschichte der Neuzeit*. In: *Theorie und Methode, II: Bürgerliche Revolutionen. Probleme des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus*. Frankfurt a. M., 1979.
- ¹⁰ 17° Congreso Internacional de Ciencias Históricas. T. I. Grands thèmes. Rapports et abregés. Madrid, 1990.
- ¹¹ Pach Zsigmond Pál: *A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15—17. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok*, 1968.; Zimányi Vera: *A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. Történelmi Szemle*, 1972/2. szám; Immanuel A. Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása, 1450—1650*. Budapest, 1983.
- ¹² Anderle Ádám: *Sublevaciones campesinas en Europa Centro-Oriental en los siglos XV—XVII: observaciones metodológicas. Acta Historica*, Tomus LXXXVII. Szeged, 1988, 49—60. old. A tanulmány megjelent egy katalán nyelvű történész folyóiratban is: *Els moviments camperols a l'Europa centreoriental, Sigles XV—XVII. L'Avenc*, 1986, 5. szám. A problémát elemezte *Fehér Hajnal*: *Lázadás a centrumban — lázadás a periférián: avagy a hosszú XVI. századi társadalmi mozgalmak című diplomamunkájában* [Szeged, 1990 (kézirat)] akinek témavezetője voltam.
- ¹³ Consuelo Bouzas: *La guerra de hermandiña*. Santiago, 1926; Isabel Beceiro: *La rebelión irmandiña*. Madrid, 1977; Ramón Villares: *Historia de Galicia*. Madrid, 1985; *Üő.*: *La propiedad de la tierra en Galicia. 1500—1936*. Madrid, 1982.; *Vicente Risco: Historia de Galicia*. 3^a ed. Vigo, 1976.
- ¹⁴ C. Bickford O'Brien: *Muscovy and the Ukraine. From Pereiaslav Agreement to the Turce of Andrusovo. 1654—1667*. Berkeley and Los Angeles, 1963; lásd még *Varga Beáta: Az 1648—54. évi Hmelnyickij-mozgalom interpretációi az orosz-szovjet és ukrán történetírásban*. Szeged, 1989 (kézirat).
- ¹⁵ Az értelmezés saját kutatásaink alapján leszűrt hipotetikus jellegű gondolatmenet. Szempontokat H. A. Landsberger: *Peasants Movements in Latin America*. Ithaca and London, 1969 című könyve adott.
- ¹⁶ S. Hoyer: *A német parasztháború történetének kutatási problémái, 1524—1526*. (kézirat).
- ¹⁷ M. Kossok—J. Pérez: *Spanyolország helye a korai polgári forradalmak periódusában: Comuneros és Germanias, 1519—1523*. (kézirat).
- ¹⁸ J. A. Maravall: *Las comunidades de Castilla. Una primera revolución moderna*. *Revista de Occidente*. Madrid, 1963.
- ¹⁹ Lásd például *Pierre Vilar: Oro y moneda en la historia. 1450—1920*. Barcelona, 1969.
- ²⁰ Lásd Pérez i. m. *Konklúziók c. befejező részt*, 681—684. old.

MELLÉKLET

A mozgalmak kronológiája

- 1418—1419 Santiago de Compostela és Orense felkelései
1431 „irmandade fusquenlla” (Galícia, Spanyolország)
1434 Svédország: Engelbrekt Engelbrektsson vezette bányászfelkelés, majd „nemzeti” felkelés
1436 parasztfelkelés Finnországban
1436 parasztfelkelés Norvégiában
1438 parasztfelkelés Finnországban
1439 parasztfelkelés Finnországban
1441 parasztfelkelés Dániában
1450 Anglia: Jack Cade-féle parasztfelkelés
1454-től Bulgária: törökellenes hajdukok mozgalma
1460 Németország: parasztfelkelés (Bundschuh)
1462 Katalónia: parasztfelkelés
1455—85 Anglia: rózsák harca
1465—66 Franciaország: főúri összeesküvés XI. Lajos ellen
1465—69 „Guerra de irmandiña” (Galícia, Spanyolország)
1469 Halics: felkelés a lengyelek ellen
1476 Németország: Niklashausenben városi-paraszti felkelés terve
1476 Németország: Augsburgban városi szegények felkelése
1476 Andalúzia: parasztmegmozdulások
1484 Katalónia: parasztfelkelés
1491—92 Hollandia: parasztmegmozdulás
1492 Németország: Kempten környékén parasztmegmozdulás
1493 Németország: Elzászban városi összeesküvések
1494 Itália: népi felkelés Firenzében
1494—96 Csehország: bányászfelkelés
1494—1517 Csehország: paraszti forrongások
1497 Németország: Frízföldön parasztmegmozdulás
1501 Spanyolország: moriszkók felkelése
1502 Németország: Speyerben parasztfelkelés
1503 Román parasztfelkelés a szász nemesek ellen
1506 Itália: Genova — népi felkelés a franciák ellen
1509—14 Németország: városi felkelések sorozata
1511 Román paraszttok felkelése a szász nemesek ellen
1511—12 Törökország: kisázsiai parasztfelkelés
1512 Itália: Bergamo és Brescia — népi felkelés a franciák ellen
1513 Németország: Freiburg, Bundschuh-felkelés
1514 Németország: Württemberg — Szegény Konrád felkelése

- 1514 Magyarország: Dózsa-féle parasztfelkelés
1515—16 Németország: Stájerország, Karintia, Krajna — parasztfelkelés
1516 Szicília: Palermo — spanyol alkirály elleni lázadás
1517 Németország: Felső-Rajna-vidék — népi felkelés
1518—23 Németország: Fekete-erdő, Felső-Svábország — állandó paraszti forrongás
1518—19 Törökország: népi felkelések
1519 Csehország: városi szegények forrongásai
1519—23 Spanyolország: Kaszília és Valencia — városok felkelése
1521 Svédország: parasztmozgalom, majd szabadságharc
1521 Mallorca-sziget: városi felkelés
1522 Németország: Trier — lovagfelkelés
1523 Dánia: arisztokrata összeesküvés
1524 Elzász: parasztfelkelés
1524 Német lovagrend területén: parasztfelkelés
1524 Németország: Tirol — parasztfelkelés
1524—26 Német parasztháború
1524—26 Felvidéki bányavárosok felkelése
1525 Csehország: városi szegények felkelése
1525 Anglia: adók miatti lázadások
1525—26 Törökország: parasztfelkelés
1525—28 Litvánia: parasztfelkelés
1527 Itália: Firenzében népi felkelés az idegenek ellen
1530—44 Litvánia: parasztfelkelések
1532 Itália: Lucca — selyemgombolyítók felkelése
1533—36 Dánia: népi felkelés
1534—35 Németország: Münsteri Kommuna
1534 Anglia: arisztokrata lázongás (Kildare felkelés)
1536—37 Anglia: Lincolnshire, Yorkshire területén parasztfelkelés
1538 Oroszország: bojári csapatok harca a hatalomért
1539—42 Franciaország: Párizs, Lyon — nyomdai munkások sztrájkja
1546 Itália: Lucca — összeesküvés az idegenek ellen
1547 Anglia: Kent környékén parasztfelkelés
1547 Itália: Nápoly — felkelés az inkvizíció és a spanyolok ellen
1547 Oroszország: moszkvai felkelés
1548 Franciaország: Bordeaux környékén városi-paraszti felkelések
1549 Anglia: Délnyugat és Kelet-Anglia — parasztfelkelések
1557 Finnország: parasztlázongások
1559—60 Franciaország: országsherte forrongások (hugenották)
1560 Franciaország: Ambroise-i összeesküvés
1562 Franciaország: Wassy-i gyilkosságok (hugenották ellen)
1562—98 Franciaország: hugenotta háborúk
1563 Volhinia: parasztfelkelések
1566 Németalföld: szabadságharc kezdete
1569—80 Csehország: paraszti és városi szegények mozgalmi, bányászmozgalma
1569 Magyarország: tiszavidéki parasztfelkelés
1569 Anglia: északi felkelés
1569 Észak-Anglia: parasztfelkelések
1569—71 Spanyolország: moriszkók felkelése

- 1570-es évek: Finnország: paraszti forrongások
1570-es évek: Franciaország: paraszti mozgalmak
1572 Franciaország: Szent Bertalan-éj
1585 Spanyolország: Ribagorsa grófságban parasztfelkelés
1585—94 Franciaország: a Liga háborúja (vallási-polgári mozgalom)
1588 Franciaország: párizsi felkelés
1590 Franciaország: parasztfelkelések az egész országban
1591 Ukrajna: kozákfelkelés
1591—96 Törökország: sorozatos parasztfelkelések
1592 Lengyelország: parasztfelkelés
1593—95 Franciaország: parasztfelkelések
1594 Ukrajna: kozákfelkelés
1595 Anglia: London — városi céhlegények felkelése
1595—97 Ausztria: parasztfelkelés
1596 Ukrajna: kozákfelkelés
1596 Anglia: Oxfordshire — parasztfelkelés
1596 Bulgária: parasztfelkelés
1596—97 Finnország: bunkó-háború
1598—1603 Ír felkelés
1598 Anglia: városi zavargások
1599 Törökország: parasztfelkelés Anatóliában
1600-as évek eleje: Törökország: szeparatista mozgalmak
1601—38 Ukrajna: paraszt- és kozákfelkelések
1601—03 Moszkvában és más városokban felkelések
1603 Oroszország: Hlopko-féle parasztfelkelés
1605 Anglia: lőpor-összeesküvés
1604—06 Magyarország: Bocskai-féle felkelés
1606 Oroszország: moszkvai népi felkelés a lengyelek ellen
1606—07 Oroszország: Bolotnyikov-féle parasztfelkelés
1607 Anglia: parasztfelkelés Közép-Angliában
1608 Csehország: prágai felkelés
1608—09 Oroszország: népi felkelések az intervenciók ellen
1609 Spanyolország: moriszkók kiűzése
1610 Lengyelország: parasztfelkelés
1611 Oroszország: moszkvai felkelés — intervenciók ellen
1611 Oroszország: Novgorod: népi felkelés az adók ellen
1618 Csehország: Habsburg-ellenes felkelés
1620—21 Spanyolország: Katalónia — parasztfelkelés
1620—28 Franciaország: hugenotta-felkelés
1624 Franciaország: Queroy-tartomány: parasztfelkelés
1626 Anglia: parasztfelkelés
1630 Lengyelország: parasztfelkelés
1630—50 Dánia: parasztmegmozdulások
1631—32 Magyarország: felső-tiszavidéki parasztfelkelés
1632 Spanyolország: zavargások Vizcayában
1635 Franciaország: Bordeaux környéki városi felkelés
1636 Franciaország: parasztfelkelés
1637 Portugália: első elszakadási kísérlet
1638 Skót felkelés
1639 Franciaország: mezitlábask felkelése Normandiában

- 1640 Spanyolország: Barcelona, Gerona környékén parasztfelkelések
1640 Spanyolország: Portugália függetlenségi harca
1640 Anglia: polgári forradalom kezdete
1640—52 Katalán felkelés
1641—43 Ír felkelés
1647—48 Szicília: felkelések
1647 Itália: nápolyi felkelés
1648—53 Franciaország: Fronde-mozgalom
1648 Oroszország: Moszkva és más városokban felkelés
1648 Oroszország: Hmelyickij-háború
1650-es évek: Finnország: paraszti forrongások
1650 Oroszország: Novgorod — népi felkelés
1667 Oroszország: doni kozákok felkelése Sztyepan Razin vezetésével

SUMMARY

Ádám Anderle

Revolution in the center — uprising at the periphery?
— the age of early bourgeois revolutions: 1450—1650 —

The aim of the present study is to give a clear and concise insight in three important questions: the results achieved in the studies of the European social and mass movements in the XVI—XIX. centuries, social and popular movements in the so-called “long XVI. century” and the general problems of the “early bourgeois revolutions.”

Numerous studies have been dedicated to movements in the world historiography, however, only few of them undertake a comparative analysis of the social “explosions”. Here should be emphasized in the first place the works of Pérez Zagorin, who has to his credit the development of a uniform criteria system for use in the social movements’ typology, and those of Manfred Kossok, who initiated international studies on the comparative analysis of revolutions.

Between 1450 and 1650, during the formation of the modern world economic system development four “condensation phases” can be distinguished — in relation to space-time coordinates — in the European movements: 1. in the second third of the XV. century the epicenter extended in North from Finland to Galicia, 2. in the first third of the XVI. century the social movements were concentrated in the Central Europe, 3. between 1560 and 1609 the epicenter was in Middle-East Europe with the Netherlands, 4. in 1630—1650 the unrest spread all over Europe (“six simultaneous revolutions”) and the Khmelnitsky uprising in the Ukraine were closely connected to the development of division of labour in Europe and to the change in the center of trade interest between the Atlantic Region and Mediterranean. The answer to the economic changes, which occurred all over Europe, were the revolutions in the center, Estates and urban movements at the semiperiphery, and peasant uprisings at the periphery.

The early bourgeois revolutions can be considered as a result of the “protraction” in Europe, in which the main part was played the modern merchant capital, and the ideology was based on the religious ideas of the Reformation. The characterization of the movements as “early” is justified by the mixed composition of the participants, and — in general — by the compromise outcome, the formation of a “shared” hegemony, etc. Further studies are needed to answer the question why out of all the revolutions in the Netherlands and England were successful and the Spanish comuneros and the German peasant war failed?